Tarım Ekonomisi Dergisi 2013; 19(1): 93-101

TARIMDA KADIN EMEĞİ*

***Esin CANDAN*[1], *Semiha ÖZALP GÜNAL*[1]**

ÖZET

Eldeki veriler, son yıllarda tarımsal üretim faaliyetlerinde kadınların katılımında bir artış olduğunu göstermekte. Bu değişim tohumdan hasada kadar üretimin her aşamasında görülmekte. Kadınların üretimde artan katılımlarına rağmen, hala kadın emeği karşılığını bulamamakta, kadınlar ücretsiz aile işçisi olarak her tür sosyal güvenlik hakkından yoksun kalmaktadır. Bu çalışma 1980 sonrası dönemde tarımsal dönüşüm ve tarımda kadın emek gücü arasındaki ilişkiyi inceliyor. Çalışma, kadının evde güvencesiz ev işçisi, tarlada da güvencesiz tarım işçisi olarak çalışmasının, 1980ler sonrası küçük ve orta boy aile işletmelerini yoksulluğa iten politikaların bir yansıması olarak gözlenmesi gerektiğini iddia ediyor.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, tarım, kadın emeği, istihdam, mülksüzlük.

ABSTRACT

Available data indicate a significant increase in participation of women in agricultural activities in recent years. This change can be observed in all stages of production, from seeds, to harvesting. Despite increasing participation of women in production, women cannot receive a fair compensation for their labour. This study examines the relationship between agricultural transformation and women's labour in agriculture. The study claims that the reasons why women are treated as insecure domestic labourers and insecure farm workers can be found in the policies that condemned middle to small size family farms into poverty after the 1980s.

Key Words: Turkey, agriculture, women's labor, employment, landlessness

1. GİRİŞ

Her dönemde canlıların yaşamlarını sürdürmelerinde beslenme ve gıda temel ihtiyaçtır. Bu temel ihtiyacının karşılanması görevi genelde kadınlar tarafından gerçekleştirilmektedir. Gıdaya erişim ve beslenme sürecindeki yaşam pratikleri, aile içi ve toplumsal ilişkileri şekillendirmektedir. Günümüzde bu ilişkiler özellikle kırsalda kadın emeğini görünmez hale sokarak sömürü ilişkisini derinleştiren mekanizmalar kurmaktadır.

Yerleşik hayata geçişten bu yana var olan tarımsal faaliyetler, hem üretim şekillerinde hem de tüketim şekillerinde coğrafyaya göre, kültürlere göre, ürünün özelliklerine göre farklılık göstermektedir. Tarımsal üretim sürecinde tohumun saklanmasından ürünlerin yetiştirilmesine, hasattan ürünün sofraya ulaşımına kadar farklı dönemlerde ve farklı coğrafyalarda kadın emeği en büyük ortak paydadır. Bugün Türkiye'de tarımsal üretim kadın istihdamının en yoğun olduğu sektör olarak istatistiklere yansımaktadır. Türkiye'de tarımsal üretim çoğunlukla küçük ölçekli üreticilik veya geçimlik üretim olarak adlandırılan aile içi üretimle gerçekleştirilmektedir. Bu üretim modeli kırsalda kadınların ücretsiz aile işçisi veya güvencesiz çalışan işgücü olarak görülmesine neden olmaktadır. Oysa ki kadının tarımda görünmeyen emeği bugün üretimden tüketime en yoğun kullanılan emeğin kendisidir.

Türkiye tarımı, özellikle neoliberal politikaların uygulanmasından sonra gelir getirici üretim faaliyeti olma özelliğini giderek yitirmiştir. Tarımda yaşanan bu gerileme, özellikle, tarımsal üretimin her aşamasında çalışan kadınları olumsuz etkilemektedir. Tarımsal istihdamda kayıt dışılığın yüksekliği ve kadın emeğinin görünmezliği de bu gerilemeye eklendiğinde, kadınların üretimden aldıkları payın istihdam verilerindeki yüksek iş gücü oranlarıyla örtüşmediği açıkça görülmektedir.

Bu araştırma kırsalda yaşayan kadınların ücret eşitsizlikleri, işteki durumları, kayıt dışı istihdamları ve mülksüzlükleriyle iyice görünmez hale gelen emeklerini görünür kılınmayı amaçlamaktadır. Akademi içinde ve dışında yapılan tarıma ilişkin araştırmalarda kadın emeğine yönelik çalışmaların azlığı da bu konuda çaba gösterilmesi gereğini vurgulamaktadır.

Tarımda kadın emeğinin Türkiye'deki görüntüsünü ortaya koyabilmek ve konuya bütüncül bakabilmek amacıyla çalışmada çeşitli ulusal ve uluslararası kurumlar tarafından hazırlanan istatistiklerden yararlanılmıştır.

2. TÜRKİYE EKONOMİSİNDE TARIMIN YERİ ve ÖNEMİ

Türkiye'de tarımsal üretimin önemini kavramak ve bu sektör içerisinde kadının konumunu anlamak için zaman zaman istatistiksel verilerden yararlanarak sektörle ilgili genel değerlendirme yapmak sorunun yakıcılığını anlamayı kolaylaştıracaktır.

**Çalışma 7. Karaburun Bilim Kongresi, 5-9 Eylül 2012, "Kapitalizm Kıskacında Doğa- Toplum-Teknoloji, Ataerkil Kapitalist Toplumda Kadın Emeğinin Görünümleri" oturumunda sunulmuştur.*

[1] *Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir Meslek Yüksekokulu, İZMİR.*

Günümüz Türkiye'sinde tarım sektöründe faaliyet gösteren dört sınıfsal yapıdan söz etmek mümkündür (Önal, 2010; Özuğurlu, 2011).

1. Geçinmek için devlet desteğine muhtaç, çoğu ileri yaşlarda yoksul köylüler. Özuğurlu bunları fazlalık nüfus olarak adlandırmaktadır. Bu grup "köyde ikamet ediyor olmanın dışında köylülükle bir bağı kalmayan, emekli aylığı veya 65 yaşını doldurup aylık 500 TL'dan fazla geliri olmayanlara yönelik fon aktarımı gibi gelirlerle sürdürenler" olarak nitelenmektedir.

2. Görece yüksek gelir getiren ayrıcalıklı ürünleri üretme olanağına sahip küçük meta üreticileri. Özuğurlu (2011) bu grubun "sermayenin kapanı" içine girmiş olduğunu söylemektedir. Bu grup aile içindeki emek rezervinin bir bölümünü tarım dışı istihdama taşıyabildikleri ölçüde kapandan kurtulabilecek olan gruptur.

3. Kapitalist tarım işletmelerinde mülk sahibi olan burjuva.

4. Bunun dışında topraksız emekçi olarak adlandırılabilecek, tarım sektöründe çalışan ve işçi sınıfının bu sektördeki temsilcisi olan mevsimlik tarım işçileri.

2.1. Nüfus ve İstihdam

Sınıfsal açıdan bakıldığında daha birinci iş bölümünde ortaya çıkan köylülüğün tarih boyunca devam ettiği ve kapitalizmle de bir arada sürdüğü görülmektedir. Bu durum, pek çok ülkede sermayenin temel sınıflara karışma eğilimini ortaya serer. Küçük meta üretimi ile köylü, sınıfsal karşıtı olan ticari/mali sermaye ile üretim ilişkisine girer (Boratav, 2011). Ayrıca kırdaki küçük meta üretimine ek olarak artı değerinden yararlanılmaya çalışan köylüler de mülksüzleştirilerek göçe ve tarımdan uzaklaşmaya zorlanır.

Türkiye'de sermayenin müdahalesiyle sadece kent-kır nüfus oranları değişmemiş doğal olarak tarımsal ürün kompozisyonu ve işgücünün yapısı da değişmiştir. Bu durum özellikle 1980'lerden sonra istatistiklere çarpıcı bir biçimde yansımıştır. 1990'ların sonundan itibaren IMF ile yürütülen program gereğince Türkiye tarımının temel sayılabilecek ürünleri olan şeker pancarı, tütün üretimine kota konması, çiftçiyi emek yoğun bir üretim olan pancar üretiminden ayçiçeği, soya, mısır, kanola, yem bitkileri gibi işgücünün nispeten daha az kullanıldığı üretim alanlarına kaydırmıştır (Özer-Biçerli, 2004). Bu değişim erkekleri düşük ücret etkisiyle "işçi olmaya" (tarımın proleterleşmesi/işçileşmesi) yöneltirken kadın işgücünün yapısını da etkilemiştir

Türkiye'de kent kır oranları Cumhuriyetin ilk yarısına göre tam tersine dönmüş ve kent lehine %70'leri geçmiştir. 1927 yılında toplam nüfusun %75.8'ini oluşturan kırsal nüfus 2010 yılında %23.74'e düşmüştür. Türkiye'de kırsaldan kentlere olan hızlı göçle birlikte ilk kez 1975'den sonra kırsal nüfus mutlak olarak azalmaya başlamıştır.

Tarım, emek yoğun üretim biçimi olduğundan hem niteliksel hem de niceliksel olarak işgücü çok önemlidir; TÜİK verilerine göre 1970'li yıllarda tarım sektörü toplam istihdamda %67.7 iken günümüze gelindiğinde %24'lere gerilemektedir. Ülkelerin gelişmişlik düzeyini sektörel farklılıklara bakarak değerlendiren ekonomik ölçütlere göre aslında bu arzu edilen bir düşüştür. Özellikle Avrupa ülkeleri ile karşılaştırıldığında Türkiye'deki tarımsal istihdam rakamları oldukça yüksektir. Burada önemli olan tarım sektöründen azalan istihdamın nerede konumlandığıdır. Tarım sektöründen ya da kırsaldan kentlere göç eden emek, sanayi ve hizmet sektöründe istihdam edilmede yaşanan zorluklar ve işsizlik sorunu ile karşı karşıya kalmaktadır. Tarım sektöründe istihdam edilen işgücünün eğitim seviyesinin düşük olması kentteki istihdam yetersizliği ile birleştiğinde ihtiyaç duyulan "vasıflı işgücü" özelliğini taşımadığından işsiz kalma gerçeği ile karşı karşıya kalınmaktadır. Başka bir ifade ile sanayi ve hizmet sektörünün tarım sektöründen gelen işgücüne yeterli istihdam olanağı bulunmamaktadır.

Çizelge 1. Ekonomik Yönden Aktif Nüfusun Sektörlere Dağılışı (%)

Sektörler	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2013
Tarım	67.7	67.3	60.0	59.0	53.7	46.8	35.2	29.5	24.1	24.7
Sanayi	12.1	12.1	15.5	14.9	17.5	15.2	24.3	19.4	20.7	19.0
Hizmetler	20.2	20.6	24.5	26.1	28.8	38.0	40.5	51.1	55.2	56.3

Kaynak: TÜİK (www.tuik.gov.tr).

Çizelge 2. Sektörlerin GSYİH'ya Olan Katkısı (1998 Sabit Fiyatlarla)

Sektörler	1998	2000	2005	2010	2011	2012
Tarım	12.5	12.2	10.6	9.4	9.2	9.3
Sanayi	26.8	26.3	26.2	27.0	27.2	27.2
Hizmetler	52.5	53.4	54.8	55.1	55.0	55.1
Vergi-Sübvansiyon	8.2	8.0	8.4	8.4	8.5	8.5
Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Kaynak:TÜİK (www.tuik.gov.tr)

İstihdam olanağı bulanlar için ise geleneksel toprağa bağlı ilişkilerin çözülmesi zaman aldığından öncelikle ailenin erkek nüfusu kentlere ve diğer sektörlere göç etmektedir. Bu durumda kadınlar kırsalda kalıp tarımsal üretimi sürdürmeye devam etmektedir.

2.2. Gelir ve Dış Ticaret

Sektörlerin milli gelire olan katkıları ülkelerin ekonomik yapılarına göre farklılık göstermekte ve genellikle az gelişmiş/gelişmekte olan ülkelerde tarımın ülke geliri içindeki payı diğer sektörlere kıyasla yüksek olmaktadır. Çizelge 2'ye bakıldığında Türkiye'de tarımın gayri safi yurtiçi hasılaya (GSYİH) olan katkısının yıllar itibariyle düştüğünü diğer sektörlerin ise yükseldiğini görmek mümkündür.

GSYİH'ya ek olarak dış ticaret rakamları da tarım sektöründeki olumsuz gidişi işaret etmektedir. Türkiye ekonomisinde 1980 sonrası uygulanan neoliberal politikalar ve tarım sektörüne yönelik destekleme politikalarının değişmesine ek olarak dünya piyasalarında tarım ürünleri fiyatlarında düşüş tarım sektörünün dış ticaretteki konumunu etkilemiştir.

Çizelge 3'te de görüldüğü gibi toplam ihracatın içerisinde oransal olarak tarımın payı azalmaktadır. Diğer taraftan tarımsal ithalat artmaktadır. Bu durum ülkenin tarımsal alanda kendine yetebilirliğinin de giderek azaldığını göstermektedir.

2.3.Yoksulluk

Yoksulluk gündelik hayattaki temel ihtiyaçların bir bölümünü veya tamamını karşılayacak yeterli gelire sahip olmama/olamama durumudur. İşgücü üretim sürecine katılır ve karşılığında gelirden bir pay aldığında geçimlik ihtiyaçlarını karşılar. Bu da yoksulluğun azaltılmasında önemli bir rol oynar. Mevcut koşullarda Türkiye'de bir iş sahibi olmak yoksul olmamak anlamına gelmemektedir. Tarımda nüfusun yüksek olmasına karşın ulusal gelirden alınan pay çok düşüktür. Dolayısıyla Türkiye'de ağırlıklı olarak küçük çiftçilikle geçinen üreticiler yoksulluk tehdidiyle karşı karşıya kalmaktadır.

TÜİK hesaplamalarına göre; sanayi ve hizmet sektörlerinde yoksulluğun daha az olduğu görülmektedir. 2002-2009 yılları arasında sanayi ve hizmetlerde çalışanlarda yoksulluk oranı sırasıyla %11.37 ve %18.64 oranında azalma gerçekleşirken tarımda bu sadece %3.39 olmaktadır. Bunun sebebi sanayi ve hizmet sektörlerinde istihdam olanaklarının, tarım sektörüne göre daha fazla olmasıdır. Tarım sektörü diğer iki sektöre göre çok daha belirsiz ve doğa, iklim, pazar belirsizlikleri gibi dışsal faktörlerden daha fazla etkilenmektedir (Öztürk, 2011).

Çizelge 3. Tarımın Dış Ticaret İçerisindeki Payı (Milyon $)

		1996-2002	2003-2012	Değişim (%)
Toplam Mal İhracatı		198.215	1.012.223	411
Toplam Mal İthalatı		326.234	1.599.107	390
	Gıda Maddeleri	29.671	97.679	229
İhracat	Tarımsal Hammadde	2.499	7.401	196
	Tarım Ürünleri Toplamı	32.170	105.080	227
	Gıda Maddeleri	15.361	60.914	297
İthalat	Tarımsal Hammadde	13.382	43.480	225
	Tarım Ürünleri Toplamı	28.743	104.394	263
	Gıda Maddeleri	14.310	36.765	157
Denge	Tarımsal Hammadde	-10.883	-36.079	232
	Tarım Ürünleri Toplamı	3.427	687	-80

Kaynak: TUİK (www.tuik.gov.tr)

Çizelge 4. Sektörel Yoksulluk Oranları (%)

Sektöre Göre Yoksulluk Oranı	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**
Tarım sektörü	36.4	39.9	40.9	37.2	33.9	32.1	37.9	33.0
Sanayi sektörü	21.0	21.3	15.6	9.9	10.1	9.7	9.7	9.6
Hizmet sektörü	25.8	16.8	12.4	8.7	7.2	7.35	6.8	7.2
Çalışan Nüfusta Genel Yoksulluk Oranı	25.2	25.9	23.2	19.0	15.8	14.21	14.8	15.4

Kaynak: TÜİK (www.tuik.gov.tr)

3. TARIMSAL ÜRETİM VE KADIN

Sınıflı toplumlarda kapitalistler (ya da hakim sınıflar) emek gücünü satın alırlar ve işçilerin ürettiği emeğin bir kısmına karşılığını ödemeksizin el koyarlar. İşçi sınıfındakiler patronun mülkü değildir ancak özgürlükleri de sadece görünüştedir. Görünüştedir, çünkü açlıkla ve yoksullukla terbiye edilirler. Bu nedenle de yaşayabilmek için emeklerini, patronların hizmetine sunarlar. Bu durum tüm kapitalist dünya için geçerlidir. Burada kadınlar neredeydir diye bakıldığında tabii ki çoğunluğu işçi sınıfının içindedir ama bir farkla "terbiye edilmişlikleri" erkeklerinkinden iki kat fazladır. Yoksulluk, açlık en fazla kadınları (bir de çocukları) etkiler. Buna bir de gericiliği, feodal ilişkileri, geleneksel/ataerkil rolleri ve toplumsal baskı da eklendiğinde iki katın çok daha üstüne çıkacağı herkesin malumudur.

Sermayenin temel sınıflara karışma eğilimi tarımsal alanları kapitalistleştirirken işgücünün yapısını da değiştirir. Marx'ın Kapital'de söylediği gibi "Geçici ya da yerel emek gereksinmesi, ücretlerde yükselmeye yol açmaz ama kadınların ve çocukların zorla tarlalara gönderilmelerine ve giderek daha küçük yaşlarda sömürülmelerine yol açar. Kadın ve çocukların sömürülmeleri büyük boyutlara ulaşır ulaşmaz, bu durum erkek tarım emekçilerini artı nüfus haline getirmenin ve ücretlerini düşürmenin bir aracı haline gelir".

Günümüzde tarımsal üretimde büyük oranda cinsiyete dayalı işbölümü görülmekte ve bu işbölümü de kadın emeğine dayanmaktadır. FAO tarafından "***tarımın feminizasyonu"*** olarak adlandırılan ve birçok azgelişmiş ülkede gözlemlenen bu süreç, tarımda kadın emeğinin yoğun olarak kullanıldığını göstermektedir (Günaydın, 2009).

Kırsalda yaşayan kadınların tarımsal üretime katılma biçimleri toplumun kültürel yapısı ve ekonomik gelişme düzeyi ile yakından ilişkilidir. Çalışma yaşamında varolan toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin bütün alt başlıklarının görülüyor olması, tarım sektörünün önemli özellikleri arasındadır. Başka bir deyişle tarımda kadın emeği sömürüsünün diğer sektörlere göre derinleştiği söylenebilir.

Genellikle erkeklerin yaptıkları işler toplumsal olarak karşılığında daha fazla gelir getiren işlerdir. Kadınların yaptıkları işler daha çok ev eksenli emeğe dayanan mevsimlik, yarı zamanlı, ücretsiz işler olmaktadır. Bunlara bağlı olarak kadınların yaptıkları işlerden elde edilen ürünler yiyecek, giyecek çoğunlukla hemen tüketildikleri için ekonomik olarak bir değer ifade etmemektedir. Bunun bir sonucu olarak kırsal alanda ev işleri ile tarımsal faaliyetlerin birbirine yakın görünmesi ve bazı ev işlerinin tarımsal işletmeyi destekleyici olması kadın işini değersiz ve görünmez kılmaktadır. Bu çerçeveden bakıldığında "erkek işi" ve "kadın işi" tanımlamalarında birincisinin daha değerli, ikincisinin ise daha az değerli olduğu yolunda yargılar toplumda kabul görmektedir (Hablemitoğlu, 2001).

Kırsalda kadın emeği, üretim sürecinde tüm girdilerin birbiriyle etkileşimi yoluyla, hane içi tüketimi ve pazar için ürün elde ederek tarımsal sistemin sürdürülmesini ve ailenin ekonomik refahının geliştirilmesini sağlamaktadır (Hablemitoğlu, 1998). Yapılan işlerden hangisinin ev işi hangisinin ekonomik faaliyet olarak tanımlanacağı toplumdan topluma ve zamana göre farklılık göstermektedir. Kırsalda iş yeri ile konut ayrımı kesin çizgilerle yapılamamaktadır. Dünyanın birçok yerinde aile işletmeleri tarafından ekilen ürünleri toplanması ve hasadı "ev işi" olarak tanımlanmıştır. Buna bağlı olarak da kadının üretimdeki konumu "ücretsiz aile işçiliği" olarak belirlenmektedir (Sirman,1991). Kadınların "ucuz emek" veya "aile ekonomisine yardımcı" olarak görülmesi ve faaliyetlerinin büyük bölümün ev işi yani gerçek anlamda üretim değil doğal yaşamlarının bir parçası olarak kabul edilmesi, işin değerinin düşük algılanmasına neden olmaktadır. Kadının ev içi sorumluluklarından kaynaklanan emeği kapalı aile ekonomisi içerisinde kalmakta ve kadınlar ekonomik değişim değeri olmayan görünmez emeğin karşılığını alma ve kullanma olanağından yoksun bulunmaktadır (Kulak, 2011).

Kırsalda kadın emeğinin görünmezliği doğal olarak kadını yoksullaştırmakta ve yoksunlaştırmaktadır. Bu yoksulluğun önüne nasıl geçilir diye düşünülerek hazırlanmış pek çok yoksullukla mücadele politikası bulunmaktadır. Bu politikaların işlerliği uluslararası kuruluşların dünya genelindeki verileri ile sorgulandığında pek de umut verici bir görünüm ortaya çıkmamaktadır.

"Dünyadaki toplam işgücünün 2/3'ü kadınlara aitken, kadınların günlük çalışma süreleri saat olarak erkeklerinkinden yüzde 25 daha uzunken ve bütün dünyada toplam gıdanın %50'sini kadınlar üretmekteyken, kadınların geliri dünya gelirinin yalnızca %10'u kadardır. Dünyanın tüm varlığının ancak %10'u kadınlara aittir" (Ecevit, 2003).

UNIFEM (2012) verilerine göre dünyadaki tüm yoksulların yüzde yetmişini kadınlar oluşturmaktadır. Kadınlar dünyada açlık, sağlık, istihdam gibi nedenlerden dolayı yoksulluk yükünü daha fazla hissetmektedirler Yoksulluk hesaplamalarında kullanılan istatistiklerde içme suyu, kanalizasyon, tıbbi bakım gibi temel haklar açısından yoksulluk /yoksunluk verileri kadınların aleyhinedir.

4. TÜRKİYE TARIMINDA KADIN EMEĞİNİN ÖNEMİ

Türkiye'de tarımla uğraşan ailelerde yapılacak işler konusunda erkek ve kadın açısından geleneklere dayalı bir işbölümü vardır. Bu işbölümünde erkekler genellikle

sadece tarımsal işlerin bir kısmını yaparken, kadınlar hem yeniden üretim, hem de ailenin yaşamının sürdürülmesi için gerekli tüm ihtiyaçları karşılamaya yönelik faaliyetleri de gerçekleştirirler. Ayrıca, Aysu'ya göre gıda seçimi, üretimi, yetiştirilmesi, hazırlanması ve hasadında merkezi role sahip olmaları, tohumları saklayıp korumaları, hayvan üretimi ve ıslahına ilişkin bilgilere sahip olmaları ve biyoçeşitliliği sağlıyor olmaları gibi özellikleri nedeniyle kadınlar tarımsal üretimin biriktirici, koruyucu ve geliştirici beynidirler (Aysu, 2009).

4.1. Kadın İstihdamı

Tarım sektöründe kadın emeği aile içinde kayıtdışı, üretimde de ücretsiz aile işçisi olduğundan gelir getirici bir faaliyet olarak görülmemekte ve istatistiklere de yansımamaktadır. Kapitalizm ve ataerkil düzen kadını sınıf bilinci kazanmasına engel olmaktadır. Bunu kadın emeğini değersizleştirerek, ev kadını olmayı önemsetip, mülkiyeti önemsizleştirerek, dış işleri azımsatarak ve üzerine din sosu bulaştırarak başarmaktadır. Sonuçta kadınlar yüksek oranda işgücüne katılmalarına rağmen kendilerini çalışmıyor kabul edip istatistiklerde ev kadını olarak yer almaktadır. (Lordoğlu, 1990). Bu da kadın işgücünün, tam da sermayenin istediği gibi serbest tipik proleter işgücü yerine marjinalleştirilmiş, eve bağımlı, serbest olmayan bir niteliğe bürünmesine yol açmaktadır.

Türkiye nüfusu 2013 istatistiklerine göre 76.667.864 kişidir. Nüfusun %50.2'sini erkekler, %49.8'ini ise kadınlar oluşturmaktadır. Erkeklerin yaklaşık 29 milyonu kadınların ise 30 milyonu 15 yaş üstündedir. 15 yaş üstündeki kadınların sadece üçte biri çalışma yaşamına katılmaktadır. Kadınların işgücüne katılım oranı ise %30.8'dir. Bu oran kentte %28, kırda %36.7'dir. Yani kırdaki kadınların daha fazlası çalışmaktadır.

Sektörlere göre kadın istihdamındaki değişime bakıldığında 2004 yılı verilerinde %50.8 olan tarımda kadın istihdamı 2013 yılında %37'ye; sanayide ise %16.1'den %15.3'e düştüğü görülmektedir. Hizmetlerde 2004 yılında %33.1 olan istihdam %50'ye yükselmiştir. Bu veriler Türkiye'de kadının işgücü ve istihdam yapısının değiştiğini göstermektedir.

Türkiye'de tarım sektörü, kadın ve erkeklerin hemen hemen eşit sayıda istihdam edildiği tek sektördür. Çizelge 6'da görülebileceği gibi tarımda çalışan kadınlar, toplamın %47'sini oluşturmaktadır. Tarımda çalışan kadınların %78'i ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır. Kendi hesabına çalışan kadın sayısı erkeklerin %18'i kadar, işveren olan kadın sayısı da erkeklerin %7'si kadardır. Özetle tarımda çalışan kadın büyük oranda ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır. Tarımda çalışan erkeklerin ise ağırlığını kendi hesabına çalışanlar oluşturmaktadır.

4.1.1 Kayıt Dışı İstihdam

Kayıt dışı ekonominin çalışma hayatındaki karşılığı olan kayıt dışı istihdam kavramı, ya da enformel sektör ifadesi, iktisadi kalkınma teorisine 1972 yılında ILO'nun Kenya üzerine yazdığı raporla girmiş, kırdan kente göç edenlerin, formel sektörün kısıtlı iş yaratma kapasitesi sebebiyle bu sektörde iş bulamadığı koşullarda, yaşamlarını sürdürmek için yürüttüğü ekonomik faaliyetleri tanımlamak için kullanılmıştır (Toksöz ve Özşuca 2002).

OECD tanımlarına göre kayıt dışı ekonomi dört alt grupta sınıflandırılmaktadır. Bunlar;

a) Yeraltı üretimi

b) Yasadışı üretim

c) Resmi olmayan (enformel) üretim

d) Hane halkının kendi tüketimi için üretimidir.

Çizelge 5: Türkiye'de İstihdamın Sektörlere ve Cinsiyete Göre Dağılımı **(2013)**

	Toplam	Tarım	Sanayi	Hizmet	Tarım (%)	Sanayi (%)	Hizmet (%)
TOPLAM	25.524	6.015	6.737	12.771	23.6	26.4	50.0
KADIN	7.641	2.826	1.171	3.644	37.0	15.3	47.7
ERKEK	17.883	3.189	5.566	9.127	17.8	31.1	51.0

Kaynak:TÜİK (www.tuik.gov.tr)

Çizelge 6. Tarımda Çalışan 15 Yaş Üstü Grubun Dağılımı (Bin Kişi) (2013)

İşteki Durum	Erkek	Kadın	Toplam
Toplam	3.189	2.826	6.015
Ücretli/yevmiyeli	373	218	591
İşveren	68	5	73
Kendi hesabına	2.146	406	2.552
Ücretsiz aile işçisi	601	2.197	2.798

Kaynak:TÜİK (www.tuik.gov.tr)

Türkiye'de 2013 yılı Aralık ayı verilerine göre 15 yaş üstü istihdam edilen 25.5 milyonluk nüfusun, yaklaşık 9.4 milyonu kayıt dışı istihdam edilmektedir. Toplamda kayıt dışı istihdam oranı %36.8 olmasına rağmen, kadın istihdamında kayıt dışılık %43 civarındadır. Tarımda bu oran çok daha yükselerek %70'e çıkmaktadır. Doğaldır ki bunun büyük çoğunluğunu ücretsiz aile işçileri oluşturmaktadır.

Kayıt dışı çalışanların büyük bir çoğunluğu, çalışan nüfusun en ciddi eşitsizliklerle karşı karşıya kalan grubunu oluşturmaktadır. Bu eşitsizliğe ücretlerinin düşük olmasının yanında herhangi bir sosyal güvenlik şemsiyesi altına girememeleri, sağlık hakkından yararlanamamaları, en kolay işten çıkarılabilecek grup olmalarının neden olduğu söylenebilir. Kadınların, erkeklere oranla daha fazla kayıt dışı çalıştırılmalarının temelinde toplumdaki cinsiyet ayrımına dayalı işbölümünün rolü olduğu ifade edilebilir.

Kayıt dışı istihdamın kadınları ev dışındaki yaşamdan tecrit eden ve sömürünün yoğun olduğu bir istihdam biçimi olmakla birlikte ev işlerinin aksamaması ulaşım, işyerine uyum sağlama, işyerinde cinsel tacize uğrama ve çalışmak için aileden izin almak gibi pek çok sorunu ortadan kaldırarak kadınların aile bütçelerine katkıda bulunmasını sağlamaları açısından "yararlı" olarak nitelendirildiği de bilinmektedir (Lordoğlu ve Minibaş, 1999).

4.1.2. Mevsimlik Tarım İşçiliğinde Kadının Yeri

Mevsimlik tarım işçiliği yerel (yöre içi) ve gezici (yöre dışı) olmak üzere ikiye ayrılır. Yerel tarım işçileri bulundukları yerde ya da yakın çevrelerde hasat zamanlarında saatlik, günlük ya da birim başına ücretlerle çalışan tarım işçileri, gezici mevsimlik tarım işçileri ise işe göre çeşitli yörelere, tek başına ya da aileleriyle giden tarım işçileridir.

Türkiye'de mevsimlik tarım işçilerinin varlığı, kapitalizmin kırsal alanlarda gelişmesi ile birlikte izlenebilir. Çukurova'da pamuk üretimi ile başlayan mevsimlik işçi göçü, bugün tüm ülkede neredeyse bütün ürünlerin hasat dönemlerini içine alacak şekilde devam etmektedir

Ailece göç eden kadın ve erkek mevsimlik işçiler arasında göç edilen yerdeki çalışma koşulları nedeniyle cinsiyete dayalı işbölümü daha da keskin hale gelmektedir. Çalışma sürecine çocuklar da dâhil oldukları için kadınlar, erkekler, kız çocukları ve erkek çocukları arasında ücret farklılıkları oluşmaktadır. Göç edilen yerdeki zorlu toplumsal, ekonomik, çevresel koşullara rağmen ailenin bakımından, yemeğinden, temizliğinden kadınlar sorumludur.

Tarımda Mevsimlik İşçi Göçü Türkiye Durum Özeti (MİGA; 2012) raporunda mevsimlik tarım işçilerinin barınak ile çalışma ortamının, hijyenden ve sağlıklı yaşamdan çok uzak olduğu belirtilerek, mevsimlik tarım işçilerinin, çoğunlukla tarlalarda, altyapısı olmayan çadır ya da barakalarda elektrik, su, kanalizasyon, çöp toplama imkânları olmadan yaşadıkları ifade edilmektedir. MİGA raporunda ortamın sağlıksızlığı şöyle anlatılmaktadır: "Yaşam ve çalışma ortamında atık suların çoğu zaman açığa bırakılması, sağlıklı banyo ve tuvaletlerin olmaması, sivrisinek, fare, yılan, akrep, kırkayak vb. böceklerin yaşam ortamında bulunması, sağlıksız içme ve kullanma suyu, saklanamayan ve korunamayan gıdalar durumun ne kadar sağlıksız olduğunu ortaya koymaktadır. Çadır gruplarının yerleşim yeri olarak seçtiği sulama kanalları ve anayolların yarattığı tehlikeler trafik kazaları, boğulma, kanala düşme vb. tehlikeler bu sağlıksız durumun bir başka boyutudur. Mevsimlik tarım işçileri diğer yandan tarımda kullanılan kimyasallara da doğrudan maruz kalan bir gruptur".

Mevsimlik gezici ve geçici tarım işçisi kadınlar tarlalarda günde 12-14 saat arası çalıştıktan sonra çadır temizliği, su temini, çocuk ve yaşlı bakımı, yemek, bulaşık, vb. işlerle ilgilenmektedirler. Böylece mesaileri hiç bitmemektedir. Kadınlar, küçük çocuklarına yeterince zaman ayıramadıklarını ve aile içerisinde eğer bakıma muhtaç bebek veya çocuk varsa bunların bakımının kız çocukları ya da beraberlerinde getirdikleri yaşlılar (babaanne, anneanne) tarafından üstlenildiğini belirtmişlerdir.

Ayrıca kadın işçilerin kimi zaman çalışılan bölgede yaşayan erkekler, kimi zaman da aynı alanda çalışan erkek işçiler tarafından çoğunlukla tacize uğradığı üstü kapalı olarak dile getirilmiştir.

4.1.3 Ücret Eşitsizliği

Uluslararası karşılaştırmalara bakıldığında toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin çalışma yaşamında da kendini gösterdiği bilinmektedir. Örneğin Dünya Ekonomik Forumu tarafından hazırlanan 2011 yılı Küresel Cinsiyet Eşitsizliği raporunda Türkiye 135 ülke içinde 122. sırada görünmektedir. Aynı raporda 2011 yılı için benzer işleri yapan kadınların aldıkları ücretin erkeklerinkine oranı 0.58 olarak belirtilmektedir.

Kadın ve erkeklerin ücret eşitsizliğine tarım sektörü içinde bakıldığında TÜİK'in 2012 Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı) Ücret Yapısı Araştırması sonucuna göre mevsimlik tarım işçilerinin ortalama günlük ücretleri 37.82 TL. sürekli tarım işçilerinin ortalama aylık ücretleri ise 1090 TL olarak gerçekleşmiştir. Sürekli tarım işçilerine ödenen ortalama aylık ücretin kadın işçiler için 858 TL ve erkek işçiler 1128 TL olarak gerçekleştiği görülmektedir.

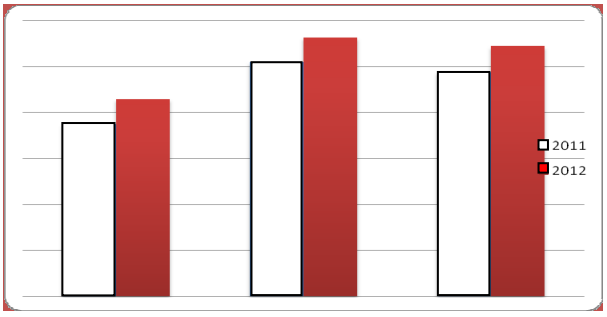

Şekil. 1. Sürekli tarım işçilerinin aylık ücretleri (TL)

Kaynak: TÜİK, Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı) Ücret Yapısı Araştırması Sonuçları (2012).

Tarım işletmelerinde sürekli tarım işçilerine ödenen ortalama aylık ücret ödemelerine iller bazında bakıldığında kadın işçilere verilen en yüksek ücretin 870.28 TL ile Antalya'da, en düşük ücretin ise 716.67 TL ile Mersin'de gerçekleştiği görülmektedir.

Mevsimlik kadın tarım işçilerinin ortalama günlük ücretleri 33.26 TL olarak gerçekleşirken, erkek işçi ücretleri 43.31 TL olarak gerçekleşmektedir.

İller bazında bakıldığından 2012 yılında mevsimlik tarım işçilerine yapılan en yüksek ortalama günlük ücret ödemesi kadın işçiler için 40.79 TL ile Ordu'da en düşük ücret ise, kadın tarım işçileri için 23.99 TL ile Balıkesir'de gerçekleşmiştir.

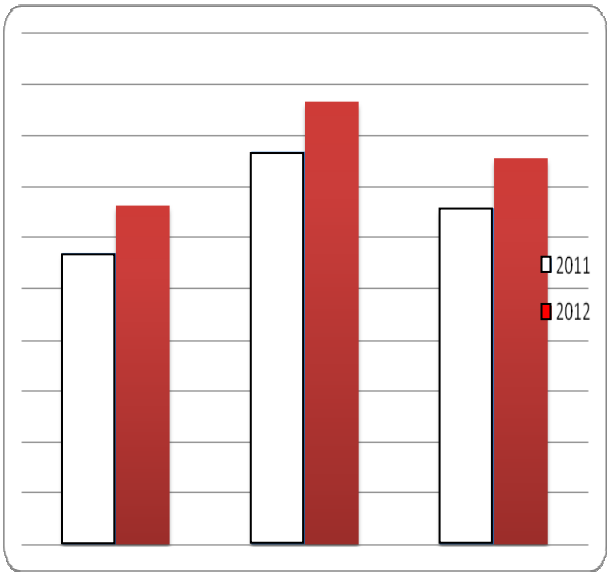

Şekil.2. Mevsimlik işçilerin ortalama günlük ücretleri (TL)

Kaynak: TÜİK, Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı) Ücret Yapısı Araştırması Sonuçları (2012).

Türkiye'de tarımda kadın emeğinin kayıt dışı olması, kadınların genellikle ücretsiz aile işçisi olması ve mevsimlik tarım işçiliğinde de karşılaştığı bunca soruna karşın kayıtlı olan emeğin de cinsiyet eşitsizliğine dayanarak aynı işe aynı birim ücreti alamaması da kadın emeği sömürüsünün katmerleşmesine neden olmaktadır.

4.2. Mülkiyet İlişkisi ve Kadının Yeri

Mülksüzleşme, sonrasında işçileşme anlamına geldiğinden, göçü zorladığından ve mevsimlik işçi potansiyelini artırdığından oldukça önemsenen bir başlıktır. Daha önce de değinildiği gibi Türkiye'de tarımda giderek mülksüzleşme görülmektedir. Ancak giderek mülksüzleşenlerin erkekler olduğu, kadınların zaten baştan beri mülksüz olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Elektronik ortamdaki kayıtlara bakıldığında Türkiye'deki tapuların %65'inin erkeklerin, %35'inin ise kadınların üzerine kayıtlı göründüğü iddia edilmektedir (IMC-TV, 2011).

Kırsal kesimde yaşayan pek çok kadının araziler üstünde kullanım hakkı yoktur veya araziler üzerindeki imtiyazları kalıcı değildir. Üretimin sürdürülmesini ve geliştirilmesini amaçlayan çiftçi birliklerine üye olma veya kredi kaynaklarından yararlanma koşullarını taşıyor olmaları dışında, arazilerin tapularını ellerinde bulunduranlar, kocaları, erkek kardeşleri ve babalarıdır (Alkan ve Toksoy, 2009).

Ecevit'e (1994) göre tarımda kadının mülksüzlüğü, kadınların miras yoluyla kendilerine kalacak topraktan vazgeçmeleri, erkek lehine oluşan dengenin bozulmaması gerekçesine dayandırılır. Bu durumun kadın açısından olumsuz sonuçları:

1. Kadın yaşam döngüsündeki üç hane (baba, kayınbaba, koca) yapısında da toprak sahibi olamamaktadır.

2. Babasının hanesindeki toprakların görece fazla olduğu durumlarda bile kadının toprağa ilişkin potansiyel gücü ortadan kalkmaktadır.

3. Kadının evlilik süresince ve evlilik öncesi pazarlık gücünü azaltmaktadır; örneğin: kendi emeğinin değerinin görünmezliğini kabul etmesi sonucunu doğurmaktadır.

Bu durum kadın emeğinin üretim sürecindeki rolünü gizlemekte, mülkiyete ilişkin bilincin ortaya çıkmasını önlemekte ve mücadele gücünü sınırlamaktadır. Dolayısıyla kadının evlilik öncesi ve sonrası sadece emeğini kullanan, kendine yeterli bir yapıyı yeniden üreten, garantisiz birkaç parça altının dışında sermayesiz bir kişi olarak görülmesine, tanımlanmasına ve kabul edilmesine yol açmaktadır. Böylece üretici cinsin sadece erkek olduğuna yönelik ideoloji meşrulaşmaktadır (Ecevit, 1994) .

Alkan ve Toksoy (2009) orman köylerinde yaptıkları araştırmada taşınmaz malların mülkiyetlerinin genellikle erkeklere ait olduğunu görmüşlerdir. Kadınların sadece yüzde sekizinin kayıtlarda üzerlerine

tapulu mülkleri olduğu beyanlarından anlaşılmıştır. Bu oran erkeklerde %25.7'dir. Köylerin çoğunluğunda mülkler genellikle büyük dedelerin üzerine tapulu veya onların zilyetliğindedir. Bu durum yeşil kart başvurularında önemli bir avantaj olmaktadır.

Araziler üzerindeki sahiplik haklarının hukuken ve fiilen erkekler üzerinde görülmesine rağmen bu arazilere sahip çıkan, sınırlarını bilen, büyük oranda yöneten ve imar edenler çoğunlukla kadınlardır.

5. SONUÇ

Bu çalışmada genel olarak Türkiye tarımında kadın emeğinin durumu ele alınmıştır. Çalışmanın sonuçlarına bakıldığında Türkiye'de giderek gerileyen ve kapitalizmin emrine giren tarım istihdam politikalarının ülkedeki kırsal yoksulluğu artırdığı bu durumun kadın yoksulluğunu daha fazla körüklediği ve kadın emeği sömürüsünü artırdığı görülmektedir. Kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesiyle birlikte genel olarak emek gücünün değeri emeğin aleyhine değişmektedir. Burada kadın emeğinin değeri ise hem üretim sürecinde hem de hane içinde'yok' kabul edilmektedir.

Emek-değer ilişkisi tarımda daha da derinleşen görünmeyen kadın emeğine ve ücretsiz aile işçiliğine dönüşmektedir. Tarımda şirketleşme ve tekelleşmeyi dayatan küresel kapitalizm küçük ölçekli üreticiyi piyasa dışına kovmakta ve göçe zorlamaktadır. Bütün bunlara ek olarak kırsaldan kente göç beraberinde farklı sorunları da ortaya çıkarmaktadır; eğitimden yoksunluk, mülksüzlük, ataerkil ilişkilerin yarattığı kadının üzerindeki toplumsal baskının artması gündelik yaşamı daha da olumsuz etkilemektedir. Bu etkilenme zaten tarımsal yapı içerisinde ücretsiz çalışmaya alışkın olan kadını göç ettiği kentte de düşük ücretli, kayıt dışı ve güvencesi olmayan işlerde çalışmaya itmektedir

Toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü kadınları ev işleri ve çocuk bakımından sorumlu görmektedir. Kentten farklı olarak kırda kadınlar ev işleri ve çocuk bakımına ek tarımsal üretim faaliyetlerini de gerçekleştirmektedirler. Bu yapılanma içinde üretim ilişkilerinin en altında kalan kadın emeği tarım sektöründe sömürüye açık hale getirmektedir. Çalışmanın sonuçları da Türkiye'de kadın istihdam oranını kırın yani tarımda çalışanların yükselttiğini göstermekte ancak kayıt dışı çalışmanın en yoğun olduğu alanın da tarım sektörü olduğu ortaya çıktığından emek sömürüsünün yıllar içinde yoğunlaştığı kadının üzerine binen yüklerin daha da arttığı görülmektedir.

Çalışmanın sonucunda Türkiye'de kadınların genel olarak mülksüz olduğu ama bu durumun geleneksel toplumun ve ataerkil ilişkilerin de etkisiyle kırda çok daha yoğunlaştığı görülmüştür. Kadının mülksüzlüğü emeğinin görünmezliğini artıran bir faktör olarak belirginleşmektedir.

Çalışmanın politik önerilerine değinmek gerekirse; kadın emeğinin işgücü içerisindeki görünmezliğini kaldıracak politikalar geliştirilmesi gerekmektedir. Ayrıca çalışmada ortaya konan cinsiyetler arası ücret eşitsizliğinin de uygulanacak eşit işe eşit ücret politikalarıyla ortadan kaldırılması için çaba gösterilmesi gerekmektedir.

Kadın çalışmalarının gerek akademide gerekse diğer araştırmalarda çok gerekli olduğunu ve bu anlamda Türkiye gibi ülkelerde bir boşluğu doldurduğu söylenebilir. Kadın emeği üzerine literatürde yeni araştırmalar bulunmakla birlikte özellikle tarımda kadın konusundaki çalışmaların bir parça daha geride kaldığı söylenebilir.

Eğitim yetersizliği, yoksulluk ve ataerkil yapının etkisiyle tarımda kadının kendi sorunlarını dile getirmek ve çözüm üretmeye dair zeminlerinin olmadığı bilinmektedir. Buna kadın emeğinin yok sayılması da eklenince araştırmacıların bu konuya daha fazla katkı koyarak yeni politikalar üretilmesi için çaba göstermesi gerekmektedir. Son olarak tarımda çalışan kadınların küçük ölçekli üreticiler veya aile çiftçiliği içerisinde temsiliyetlerini geliştirici örgütlenmelerin önünün açılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Alkan, S. ve Toksoy, D.. 2009. Orman Köylerinde Kadın ve Kırsal Kalkınma. (Trabzon ili örneği). II. Ormancılıkta Sosyoekonomik Sorunlar Kongresi. 19-21 Şubat 2009, Isparta, s. 99-107.

Aydın, Z.. 1986. Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler – II. 11.Tez, 4: 171-217.

Aydın, Z. 2001. Yapısal Uyum Politikaları ve Köylünün Beka Stratejileri, Toplum ve Bilim, 88: 11-32.

Aysu, A. 2009. Piyasa ve Küçük Köylülük. Mülkiye Dergisi, Bahar, 223-237

Aysu, A. 2013. Çiftçi . http://www.inadina.com/inadeski/sayi112/yazi5.htm [Erişim 15 Aralık 2013]

Boratav, K. 2011. Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı. http://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/kucuk-koyluluge-sermaye-kapani-45008. [Erişim 15 Aralık 2013

Candan, E.. 2010. Türkiye'de Kalkınmanın Finansmanında Tarımın Rolü, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Dünya Ekonomik Forumu. 2011. Küresel Cinsiyet Eşitsizliği Raporu http://reports.weforum.org/global-gender-gap-2011

Ecevit, M.. 1994. Tarımda Kadının Toplumsal Konumu: Bazı Kavramsal İlişkiler. Amme İdaresi Dergisi, 27 (2): 89-96.

Ecevit, Y.. 2003. Toplumsal Cinsiyetle Yoksulluk İlişkisi Nasıl Kurulabilir? Bu İlişki Nasıl Çalışılabilir? C.Ü. Tıp Fakültesi Dergisi 25 (4). 2003 Özel Eki.

Erman, T. 1998. Kadınların Bakış Açısından Köyden Kente Göç ve Kentteki Yaşam. İçinde: 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler (Ed:Ayşe Berktay Hacımirzaoğlu), Türkiye İş Bankası, İstanbul. s. 211-225

Günaydın, G. 2003. Küreselleşen Piyasa Yoksullaşan Köylü. Özgür Üniversite Forumu, Türkiye ve Ortadoğu Forumu Vakfı, 22: 155-171.

Günaydın, G. 2009. Türkiye Tarım Politikalarında "Yapısal Uyum". 2000'li Yıllar. Mülkiye Dergisi, Bahar, Cilt XXXIII, Sayı: 262: 175-223.

Hablemitoğlu, Ş.. 1998. Kırsal Alanda Kadınlar ve Sürdürülebilir Gıda Güvenliği. Tarım ve Köy Dergisi, 123: 32-35.

Hablemitoğlu, Ş.. 2001. Kırsal Kesimde Kadınların Güçlenmesi ve "Bilgi" Arasındaki İlişki. Çiftçi ve Köy Dünyası, 16 (203): 17-19.

İMC TV. 2013. http://www.imc-tv.com/haber-tapularin-ucte-ikisi-erkeklerin-uzerine-532.html. [Erişim 15 Aralık 2013]

Karkıner, N. 2006. Tarımda Kadın ve Bazı Yapısal İlişkiler. İktisat Dergisi, 469: 24-30.16

Kulak, E. 2011. Tarımsal Üretim Süreçlerindeki Değişimin Kırsal Alanda Kadın İstihdamına Etkileri. 1980 Sonrası Gelişmeler. Uzmanlık Tezi, T.C.Başbakanlık

Lordoğlu, K. ve Minibaş, T. 1999. Çalışmaya Hazır İşgücü Olarak Kentli Kadın ve Değişimi. TC Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü, Ankara

Lordoğlu, K. 1990. Eve İş Verme Sistemi İçinde Kadın İşgücü Üzerine Bir Alan Araştırması. Friedrich Ebert Vakfı Yayınları, İstanbul.

Marx, K. 2007. Kapital 1. Sol Yayınları (Çev: Alaattin Bilgi), Ankara.

Mevsimlik İşçi Göçü İletişim Ağı (MİGA). 2012. Tarımda Mevsimlik İşçi Göçü Türkiye Durum Özeti. http://goc.bilgi.edu.tr/docs/FES-dunyadan_12.pdf [Erişim 15 Aralık 2013].

OECD. 2002. Measuring The Underground Economy-A Hand Book. OECD Head of Publication Service, Paris.

Önal, N. E. 2010. Anadolu'da Tarımın Öyküsü. Yazılama Yayınları. İstanbul.

Özer, M. ve Biçerli, K. 2004. Türkiye'de Kadın İşgücünün Panel Veri Analizi. A.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 2003-2004: 55-86.

Öztürk, M. Y. ve Akduran, Ö. 2011. Tarımsal Üretimde Kadın Emeği Tütün Üreticisi Kadınlar, Kırsal Kalkınmada Alternatif Yeni Yaklaşımlar, Kalkınma Merkezi Derneği, Yayın No: 4, İstanbul

Öztürk, M. 2011. Neo-Liberal Politikalar ve Yoksulluk: Yoksulluk Üzerine Etkileri ve Türkiye'de Yoksulluğun Azaltılması. Kırsal Kalkınmada Alternatif Yeni Yaklaşımlar. Kalkınma Merkezi Derneği Yayınları. İstanbul

Özuğurlu, M. 2011. Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı. Türkiye'de Tarım Çalışmaları ve Köylülük Üzerine Gözlemler. Nota Bene Yayınları. Ankara.

Sirman, N. 1991. Gelişme Sürecinde Kırsal Kesim Kadının Statüsü: Sorunlar Ve Çözüm Önerileri. İçinde: TKV-İLO Raporları s:16-29.

Toksöz, G. 2007. Türkiye'de Kadın İstihdamının Durum Raporu, ILO.

Toksöz, G. ve Özşuca, Ş. T. 2002. Enformel Sektörde İstihdamın ve İşgücünün Özellikleri. İktisat Dergisi, 430: 29-35.

TÜİK. 2013. http//www.tuik.gov.tr [Erişim 15 Aralık 2013]

UNIFEM, 2013. http://www.unifem.org/gender_issues/women_poverty_economics /land_property_rights.php [Erişim 15 Aralık 2013].

Ünlütürk, Ç. 2006. Yuvayı Yapan Göçmen Kuşlar. Mülkiye Dergisi, 250-8, 55-57.

Sorumlu Yazar:
Esin CANDAN
esin.candan@gmail.com

Geliş Tarihi : 23/12/2013
Kabul Tarihi : 05/04/2014